

The Testimony of Orthodoxy on the Issue of Cooperation Between Christian Churches and Denominations: a Theological Approach

Dimitriadou D. Marina

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2023-11-137>

Περίληψη: Σκοπός του άρθρου είναι να αναδείξουμε την Ορθόδοξη προσέγγιση στο ζήτημα της συνεργασίας μεταξύ των Χριστιανικών Εκκλησιών και Ομολογιών αναδεικνύοντας τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο ευρύτερο πλαίσιο της αναζήτησης της χριστιανικής ενότητας. Μία ενότητα που αφορά τόσο την θεολογία όσο και την εκκλησιαστική πρακτική. Πρόκειται για μία προσέγγιση κύρια θεολογική, και εκκλησιαστική και όχι ηθικολογική και αποσπασματική. Ειδικότερα, στην ανά χείρας εργασία, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε, μέσα από την μελέτη των σχετικών επισήμων εγγράφων της Αγίας Συνόδου, καταρχήν πώς προσδιορίζει τον εαυτό της η Ορθόδοξη Εκκλησία έναντι του ζητήματος της χριστιανικής ενότητας, ορίζοντας απαραίτητες ορθόδοξες προϋποθέσεις και μέσα σε εκκλησιαστικά πατερικά πλαίσια. Επιμέρους στόχοι της παρούσας εργασίας είναι να αναπτύξουμε τους κυριότερους τομείς αιχμής στους οποίους επικεντρώνεται σήμερα η πρακτική συνεννόηση και η συνεργασία μεταξύ των Χριστιανικών Εκκλησιών και Ομολογιών. Επίσης να προβάλλουμε την θεολογική πεποίθηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία πηγάζει μέσα από την εκκλησιαστική της αυτοσυνειδησία, ότι αποτελεί τον φορέα και η οποία δίδοντας μαρτυρία της πίστης και της παράδοσης της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας, ότι κατέχει κεντρική θέση στην υπόθεση της ενότητας των χριστιανών.

Λέξεις Κλειδιά: Μαρτυρία της Ορθοδοξίας, Χριστιανικές Εκκλησίες, Ομολογίες, συνεργασία, θεολογική προσέγγιση.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην αυγή του 21ου αιώνα, και στο πλαίσιο της πολύπλευρης παγκοσμιοποίησης, σε μία κοινωνία που χαρακτηρίζεται από τις σύγχρονες προκλήσεις της ηθικής, κοι-

νωνικής και οικονομικής κρίσης, της «διάβρωσης και αμφισβήτησης» των παραδοσιακών ανθρωπίνων αξιών, του πολιτιστικού και θρησκευτικού συγκρητισμού εξ αιτίας της μετατροπής των παραδοσιακών και ομοιογενών κοινωνιών σε πολυσυλλεκτικές κοινωνίες ατόμων λόγω και της έλευσης χιλιάδων προσφύγων και μεταναστών, η προσωπική ευθύνη των χριστιανών ως συνειδητών μελών του Σώματος της Εκκλησίας είναι τεράστια¹.

Η Ορθοδοξία πορεύεται σήμερα σε αυτό το πλήρωμα του χρόνου, για να «πληρώσει και να συμπληρώσει», βεβαίως, και με τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες, το κενό, το μέγα χάσμα που άνοιξε αυτή η κατάρρευση των αιωνίων πνευματικών αξιών και άλλων καιρικών ιδεολογιών και ανθρωπίνων ελπίδων² κηρύττοντας την «επανάσταση των συνειδήσεων» και καλώντας άτομα και λαούς σε «πνευματική αφύπνιση»³. Μέσα σε αυτές τις παρούσες χρονικές συνθήκες, των ολοένα εμφανιζόμενων προβλημάτων εκκλησιαστικής φύσης και κοινού ενδιαφέροντος που ανέκυψαν εξ αιτίας της «ακατάσχετης εξέλιξης» της κοινωνικής ζωής⁴, επίκαιρα όσο ποτέ άλλοτε και δυναμικά όπως πάντα, εντάσσει την παρουσία της η Πανορθόδοξη Σύνοδος. Η τελευταία, η οποία έλαβε χώρα στην Κρήτη το 2016, ανταποκρινόμενη στο αίτημα των καιρών είχε την φιλοδοξία να δώσει μαρτυρία της ενότητας της Ορθοδοξίας, να διατρανώσει το άνοιγμά της στον κόσμο, να ανανεώσει την ποιμαντική και πνευματική της ζωή, σε συνάρτηση με τις υπαρξιακές αναζητήσεις, τα φλέγοντα ερωτήματα, τα μεγάλα διλήμματα και τους προβληματισμούς του αιώνα. μας⁵, αλλά και να δώσει ταυτόχρονα και μια ηχηρή απάντηση στο «γιατί» της συμμετοχής και συμπόρευσής της στις οικουμενικές κινήσεις.

1. Προσδιορισμός της ταυτότητας της Ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι του ζητήματος της χριστιανικής ενότητας.

Είναι σε όλους γνωστό ότι ο 20ος αιώνας, σε ό,τι αφορά τις θεολογικές αναζητήσεις και την Εκκλησία που αυτές υπηρετούν, χαρακτηρίζεται από έναν έντονο οικουμε-

¹ Κ. Διαμαντάκης, *μητρ. Ιεραπότνης και Σητείας*, «Η αποστολή της Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο», Ομιλία στο Παγκρήτιο Θεολογικό Συνέδριο στην Ο.Α.Κ, στον διαδικτυακό τόπο: www.imis.gr/iera-mhtr

² Σ. Τσομπανίδης, «Οικουμενικός Διάλογος και Ειρήνη: Προσδιοριστικά της πορείας του Μητροπολίτη Ειρηναίου Ταλανάκη», εισήγηση στο Πνευματικό Συμπόσιο μνήμης προς τον αοίδιμο Μητροπολίτη Κισάμου και Σελίνου κυρό Ειρηναίο με θέμα ΠΟΛΙΤΙΚΗ και ΘΡΗΣΚΕΙΑ, (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, Οκτώβριος 2015).

³ Ό.π.π.

⁴ Δ. Κεραμιδάς, «Ορθοδοξία, Πανορθόδοξη Σύνοδος και Χριστιανική Ενότητα», Θεολογία, τ. 86, τευχ.4, (Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 2015), σ.96 (83-125)

⁵ Δ. Κεραμιδάς, «Χριστιανική Ιεραποστολή και Πανορθόδοξη Σύνοδος», στο Πάντα τα Έθνη, τευχ. 136, έτος ΛΔ, (Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 2015), σ. 3 (3-10)

νικό προβληματισμό, από μια εναγώνια αναζήτηση της εκκλησιαστικής ταυτότητας. Μιας ταυτότητας, που κατά την εύστοχη παρατήρηση του αγίου Μάξιμου του Ομολογητή, «σχετίζεται με την των πάντων ένωση και την άμβλυνση των διαφορών, με την αναφορά και την ένωση όλων μέσα στο Θεό»⁶, μιας ταυτότητας που δεν αναφέρεται, δηλ. σε αυτά που μας χωρίζουν και μας διαφοροποιούν, σε ατομικά ή συλλογικά χαρακτηριστικά εθνικής, πολιτιστικής ή θρησκευτικής-ομολογιακής «ιδιοπροσωπίας», αλλά σε αυτά που μας ενώνουν με την υπέρβαση της πίστεως και εντός του Σώματος του Χριστού⁷, σε αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που σχετικοποιούνται και υποχωρούν στην προοπτική αυτής της πίστεως και της σωτηρίας⁸.

Στα πλαίσια αυτής της αναζήτησης, η Ορθοδοξία καλείται να αναδείξει την δική της ταυτότητα ως συνέχεια της «Μίας Αγίας Αποστολικής και Καθολικής Εκκλησίας», της Εκκλησίας των «πανευφήμων Αποστόλων, των θεοφόρων Πατέρων, των αγίων και μεγάλων Οικουμενικών Συνόδων»⁹, και ως μιας Εκκλησίας που διαφυλάσσει την «αποκεκαλυμμένη αλήθεια» και την πατερική και συνοδική διδασκαλία¹⁰. Πρόκειται για μια αλήθεια που ελευθερώνει¹¹ και επομένως σώζει αλλά και που συγκροτεί την «μία πίστη»¹² που αποτελεί το θεμέλιο της ζωής, την πίστη που είναι «ή άπαξ παραδοθείσα τοῖς ἁγίοις»¹³. Αλλά επίσης πρόκειται και για μία διδασκαλία που η θεμελιακού χαρακτήρα Συνοδική της συνείδηση διέπει, κατευθύνει αλλά και φωτίζει όλες τις θεσμικές εκφράσεις, λειτουργίες και ολόκληρη την ζωή της, με αναφορά και κέντρο πάντοτε το αγιότατο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας ως και όλη την μυστηριακή της ζωή¹⁴, καθώς, κατά τον άγιο Νικόλαο τον Καβάσιλα, «η Εκκλησία σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις»¹⁵.

Η αγία Ορθόδοξη Εκκλησία, ως το «πανάγιο» Σώμα του Κυρίου Ιησού Χριστού, αποτελεί κοινωνία θεώσεως και «πρόγευσις και βίωσις των εσχάτων ἐν τη

⁶ Μάξιμου Ομολογητή, Μυσταγωγία Α', PG 91, 664D-668C

⁷ Π. Καλαϊτζίδης, «Εκκλησία και Έθνος σε εσχατολογική προοπτική», Νέα Εστία, τ.151, τευχ.1744, (Απρίλιος, 2002), σ. 736 (722-750)

⁸ Π. Καλαϊτζίδης, «Ο εθνικισμός και η προγονολατρία: δύο εμπόδια για τον επανευαγγελισμό του σημερινού Έλληνα», στον διαδικτυακό τόπο: antoniosxatzipoulosblogs, (Ημ. Ανάκτησης: 7/12/2016)

⁹ The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας», στον διαδικτυακό τόπο: www.holycouncil.org, (Ημ. Ανάκτησης: 10/12/2016)

¹⁰ Κ. Κατερέλλος, επίσκ. Αβύδου, «Σχέσεις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν Χριστιανικὸν κόσμον», στον διαδικτυακό τόπο: eclass.uoa.gr/modules, (Ημ. Ανάκτησης: 7/12/2016)

¹¹ «.. ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς», Ιω. 8:32

¹² «εἷς Κύριος, μία πίστις, ἓν βάπτισμα», Εφ. 4:5.

¹³ Ιούδ. 4

¹⁴ Θ. Αποστολίδης, μητρ. Σερρών και Νιγρίτης, «ΕΝΗΜΕΡΩΣΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΙΕΞΑΧΘΕΙΣΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ», στον διαδικτυακό τόπο: <http://ikivotos.gr/post/3893/h-megali-syn>, (Ημ. ανάκτησης: 5/12/2016)

¹⁵ Νικολάου Καβάσιλα, Έρμηνεία εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν, ΛΗ', PG 150, 452C.

θεία Ευχαριστία και αποκάλυψις της δόξης των μελλόντων» και πορεύεται θεραπευτικά και αγιαστικά μέσα στην ιστορία¹⁶, ως «ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος»¹⁷ και ως «ὁ Χριστός, ὁ μεθ' ἡμῶν ὢν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας παρατεινόμενος» κατά την άριστη έκφραση του Ιερού Αυγουστίνου¹⁸. Πρόκειται, λοιπόν, για μια θεανθρώπινη κοινωνία της οποίας η ενότητα προσδιορίζεται οντολογικά με κυρίαρχη την σωτηριώδη χάρη του θεού, και ως τέτοια δεν μπορεί να διασπαστεί από ανθρώπινους παράγοντες¹⁹ αφού η ενότητα θεολογίας και ζωής που διέπει την Ορθοδοξία, είναι συνέπεια της «καθ' υπόστασιν» ενώσεως του κτιστού και του ακτίστου στο πρόσωπο του Χριστού²⁰. Η Ορθοδοξία, πράγματι, ως προς την οντολογική της υπόσταση αποτελεί τρόπο ζωής και συνιστά υπόθεση ορθής πίστης με επίκεντρο την προσωποκρατία. Εκ του γεγονότος αυτού αντιλαμβανόμαστε ότι απαιτείται συνειδητή μετάβαση από την ομολογιακή στην οντολογική κατανόηση της Ορθοδοξίας²¹. Πάνω σε αυτήν, λοιπόν, την οντολογική ενότητα οικοδόμησε την ιστορία της η Ορθοδοξία, συνδέοντας τον Θεό με την αγάπη.

Η έννοια του Θεού ως αγάπης που «εκχύνεται αδιακρίτως» σ' ολόκληρο τον κόσμο, ο σεβασμός της ελευθερίας του ανθρώπινου προσώπου ως δημιουργήματος κατ' εικόνα Θεού και το χρέος των Χριστιανών να αγαπούν τους πάντες κατά το πρότυπο του Χριστού, αποτελούν την ίδια την ουσία του χριστιανικού μηνύματος και τη θεολογία ιδιαίτερα της Ορθόδοξης Εκκλησίας²². Έτσι μπορεί η Ορθοδοξία να καταθέσει την ενότητά της αλλά ταυτοχρόνως και την πολλαπλότητά της, την οποία εκδηλώνει η κοινωνική και συνοδική της εμπειρία. Αυτό σημαίνει ότι η Ορθοδοξία μπορεί να λειτουργήσει ως γόνιμος παράγοντας σε έναν κόσμο που χαρακτηρίζεται από αυτάρκεια σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, από υποκειμενισμό και το πρωτείο του εγώ και να καταθέσει -και εδώ βρίσκεται κατά την άποψή μας η ειδοποιός αλλά και ουσιαστική διαφορά έναντι των «άλλων» - την καθολική και οικουμενική της αυτοσυνειδησία, στην οποία ούτε η ενότητα αίρεται ούτε η ποικιλία διασπά την ενότητα²³. Αυτή, εξάλλου, η αυτοσυνειδησία που εκφράστηκε κατ' εξοχήν στις

¹⁶ Θ. Αποστολίδης, *μητρ. Σερρών και Νιγρίτης*, Όπ.π.

¹⁷ Αποκ. 1:4.

¹⁸ Αυγουστίνου *Ίπώνος*, *De Civitate Dei*, IZ, 16, PL 41, 549

¹⁹ Δ. Κεραμιδάς, «Ορθοδοξία, Πανορθόδοξη Σύνοδος και Χριστιανική Ενότητα», *Θεολογία*, τ. 86, τευχ.4, (Οκτώβριος - Δεκέμβριος, 2015), σ. 87 (83-127)

²⁰ Β. Τσίγκος, «Μυστήρια και ενότητα της Εκκλησίας στον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο», *Θεολογία*, τ. 81, τευχ.3, (Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 2010), σ. 187 (181-211)

²¹ Μ. Μπέζος, *Το Μέλλον του παρελθόντος. Κριτική Εισαγωγή στη Θεολογία της Ορθοδοξίας*, (Αθήνα: Αρμός, 1993), σ.148

²² Γ. Μαρτζέλος, «Ορθοδοξία και Διαθρησκευτικός Διάλογος», στον διαδικτυακό τόπο: www.users.gr, (Ημ. Ανάκτησης:7/12/2016)

²³ Κ. Σκουτέρης, «Ορθοδοξία, Ευρώπη και Μέση Ανατολή», στο *Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα*, (Αθήνα: Ινερπόστ & Εκδόσεις Γνώσεις, 1996), σ. 148 (145-170)

οικουμενικές συνόδους, αποτέλεσε και τη βάση της ενότητας της Ορθοδοξίας²⁴. Είναι, δε, αυτές οι σύνοδοι που απηχώντας τις μεγάλες απεικονίσεις της αρχέγονης Εκκλησίας παρέμειναν πάντα μέσα στην Ορθοδοξία²⁵ η οποία δεν διαφοροποιείται ούτε παρεκκλίνει από την Παράδοση αυτής της αρχέγονης Εκκλησίας²⁶. Και είναι επίσης αυτή η συνοδική συνείδηση μέσω της οποίας διατήρησε η Ορθοδοξία την συνθετική αντίληψη των ελλήνων πατέρων, η οποία είδε την Εκκλησία όχι ως έναν θεσμό εξουσίας αλλά ως μια πνευματική οικογένεια η οποία έχει ως θεμέλιό της την ενότητα του πνεύματος²⁷. Εγγυητής, δε, αυτής της ενότητας είναι το Άγιο Πνεύμα που με την ζωοποιό και ενοποιό Του δύναμη μεταμορφώνει άρρητα το σύνολο των βαπτισθέντων σε εκκλησία και σώμα Χριστού²⁸.

Πράγματι, η ενότητα της Ορθοδοξίας αποτελεί στην ουσία μια αλληλοπεριχώρηση, μια πνευματική συμβίωση που πραγματώνεται στη βάση αυτού που ονομάζουμε «Εκκλησία», δηλ. σύναξη και συναγωγή²⁹. Ευστόχως ο Ν. Ματσούκας υπογραμμίζει στο σημείο αυτό ότι η Εκκλησία, ως θείο δημιούργημα, αποτελεί εικόνα του Θεού και έχει τον προωθητικό ρόλο προς την ενότητα³⁰. Πρόκειται, λοιπόν, για μια ενότητα της Ορθοδοξίας που στηρίζεται στην ενότητα του Θεού, η οποία ως «υπερ ενότητα», κατά τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη, είναι τόσο μεγάλη ώστε «φέρει έν αυτή τη δόνηση της αγάπης»³¹.

Μίας αγάπης και μιας Εκκλησίας, που απλώνει τα σύνορά της παντού και δεν επιτρέπει τον χωρισμό, διότι «Τὸ γὰρ τῆς Ἐκκλησίας ὄνομα οὐ χωρισμοῦ, ἀλλὰ ἐνώσεως ἐστὶ καὶ συμφωνίας ὄνομα... Εἰ δὲ ὁ τόπος χωρίζει, ἀλλ' ὁ Κύριος αὐτοὺς (τους πιστοὺς) συνάπτει κοινὸς ὢν», όπως υπογραμμίζει εμφαντικά ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος³², θέλοντας να δηλώσει ότι η συμμετοχή τελικά όλων στην ίδια θεία Ευχαριστία, τους καθιστά μετόχους στο ένα και αυτό σώμα, το σώμα του Χριστού³³. Ευστόχως, ο Κ. Σκουτέρης επισημαίνει ότι ο «διχασμένος και διαταραγμένος» άνθρωπος της αμαρτίας ξαναβρίσκει μέσα σε αυτό το Σώμα την ενότητα της αισθή-

²⁴ Χ. Γιανναράς, «Ορθοδοξία και διεθνής πολιτική: Βασικές Αρχές», στο Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα, (Αθήνα: Ινερπόστ & Εκδόσεις Γνώσεις, 1996), σ.28

²⁵ Ο. Clemen, Η αλήθεια ελευθερώσει υμάς. Συνομιλώντας με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο τον Α', μτφ. Χιωτέλλη, (Αθήνα: Ακρίτας, 1997), σ.23

²⁶ Κ. Κατερέλλος, Όπ.π.

²⁷ Κ. Σκουτέρης, Όπ.π., (1996), σ. 147

²⁸ Κ. Σταματόπουλος, «Η Διορθόδοξη αλληλεγγύη στην ιστορία: Μύθος ή Πραγματικότητα;», στο Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα, (Αθήνα: ΙΝΕΠΙΟΣΤ & Εκδόσεις Γνώσεις, 1996), σ. 69 (36-70)

²⁹ Κ. Σκουτέρης, Όπ.π., (1996), σ.149

³⁰ Ν. Ματσούκας, Δογματική και Συμβολική Θεολογία, (Θεσσαλονίκη: Εκδ.: Πουρναρά, 1985), σ. 359

³¹ Ο. Clemen, Όπ.π., σ. 93

³² Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Ερμηνεία εις την Α Κορινθίους, PG 61, 13B.

³³ Σ. Παπαδόπουλος, «Η ενότητα της Εκκλησίας», στον διαδικτυακό τόπο www.myriobiblos.gr/texts, (Ημ. Ανάκτησης: 6/12/2016)

σεως και της αυτοσυνειδησίας του³⁴. Υπέρ αυτής της ενότητας δεώμεθα όλοι οι πιστοί καθημερινά κατά την Θεία Λειτουργία ψάλλοντας: «Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ τὴν κοινωνίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος αἰτησάμενοι, ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους καὶ πᾶσαν τὴν ζωὴν ἡμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ παραθώμεθα»³⁵.

2. Οι κυριότεροι τομείς αιχμής όπου επικεντρώνεται σήμερα η πρακτική συνεννόηση και συνεργασία μεταξύ των Χριστιανικών Εκκλησιών και Ομολογιών.

Σύμφωνα με τον επίσκοπο Αβύδου Κύριλλο Κατερέλο, το γεγονός ότι η Εκκλησία του Χριστού είναι Μία δεν συνεπάγεται και ότι ο χριστιανικός κόσμος σήμερα δεν είναι διχασμένος κατά παράβαση της ρήσης και εντολής του Χριστού «ἵνα πάντες ἓν ὦσιν». Είναι, όμως, απαραίτητο να διακρίνουμε, κατά τον ίδιο, ότι είναι άλλο πράγμα η οντολογική ενότητα της Εκκλησίας του Χριστού και άλλο το ιστορικό γεγονός της ύπαρξης των «ετερόδοξων» αποκαλούμενων ομάδων³⁶, η ιστορική ύπαρξη των οποίων δεν προδικάζει, κατά τον μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσόστομο Σαββάτο, καμία σχέση ταυτότητας αλλά υπογραμμίζει την διαφοροποίησή αυτών³⁷. Η Ορθοδοξία θεωρεί ανέκαθεν χρέος της προσευχόμενη «ὑπὲρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως» και ακολουθώντας την εντολή του Χριστού για ενότητα να εργαστεί μέσω της προσευχής και του διαλόγου ώστε να αναζητήσει την πορεία προς την ειρήνη και την καταλλαγή με σκοπό να υπερβεί το σκάνδαλο της διαίρεσης και του διχασμού³⁸.

Πράγματι, η Εκκλησία μας είναι από τη φύση της καθολική και σφαλώς οικουμενική. Έχει ανοιχτή την αγκαλιά της σ' όλους τους ανθρώπους, κάθε φυλής και εποχής, και τους καλεί να έρθουν κοντά της. Ο Χριστός, που είναι ή κεφαλή της, απευθύνει διαχρονικά στον κόσμο το «δεῦτε πρὸς με πάντες»³⁹, ενώ παράλληλα στέλνει τους μαθητές Του να διδάξουν το Ευαγγέλιο της σωτηρίας «εις πάντα τα ἔθνη»⁴⁰. Έχει την ακράδαντη πεποίθησή της ότι υπέρτατος στόχος της Θείας Οικονομίας

³⁴ Κ. Σκουτέρης, «Ο άνθρωπος κατά το λόγο της θείας οικονομίας», στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.apostoliki-diakonia.gr>, (Ημ. Ανάκτησης: 7/12/2016)

³⁵ J. M. Neale (ed), The Liturgies of S. Mark, S. James, S. Clement, S. Chrysostom, S. Basil: Or According to the use of the Churches of Alexandria, Jerusalem, Constantinople and the formula of the Apostolic Constitutions, (London, 1859), σ. 141.

³⁶ Κ. Κατερέλος, Ό.π.π.

³⁷ Χ. Σαββάτος, «Η χρήση του όρου Εκκλησία στο κείμενο «Σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τον λοιπόν χριστιανικό κόσμο », στον διαδικτυακό τόπο: www.Amen.gr (Ημ. Ανάκτησης: 12/12/2016)

³⁸ The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τον λοιπόν χριστιανικό κόσμο», στον διαδικτυακό τόπο: www.holycouncil.org , (Ημ. Ανάκτησης: 10/12/2016)

³⁹ Ματθ. 11:28

⁴⁰ Ματθ. 28:19

είναι η ενότητα των πάντων⁴¹ κατά τη ρήση του ευαγγελίου «ἵνα ᾗ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν»⁴². Μέσα στο πνεῦμα αυτής της πεποίθησης εντάσσεται και ο διαχριστιανικός διάλογος της Ορθοδοξίας με τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες και τις Ομολογίες. Χαρακτηριστικά ἐπ' αὐτοῦ εἶναι τὰ ὅσα αναφέρονται τόσο στη Ε΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη τον Οκτώβριο του 2015 (Σαμπεζύ Γενεύης) ὅσο και στο Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου (Κρήτη, 2016) :

«Ἡ Ορθοδοξία εἶναι, καταρχήν, εὐνους καὶ θετικῶς διατεθειμένη τόσο διὰ θεολογικούς, ὅσον καὶ διὰ ποιμαντικούς λόγους, πρὸς θεολογικὸν διάλογον μετὰ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν εἰς διμερές καὶ πολυμερές ἐπίπεδον»⁴³,

ενώ αποδίδει μεγάλη σημασία στον διάλογο κυρίως με τους ετερόδοξους χριστιανούς⁴⁴, υπογραμμίζοντας ἐτσι την πεποίθηση της Εκκλησίας ὅτι ο οικουμενικός διάλογος αποτελεί πρώτιστα θέμα του «εἶναι» και της ταυτότητας της⁴⁵.

Βεβαίως, θα πρέπει να σημειώσουμε στα ανωτέρω την υπογράμμιση του Μηνύματος ὅτι οἱ διάλογοι που διεξάγει ἡ Ορθόδοξη Εκκλησία δεν σημαίνουν ποτέ συμβιβασμό σε ζητήματα πίστεως⁴⁶, δεν αποβλέπουν, κατὰ τον Π. Βασιλειάδη, στον συμβιβασμό ετερόκλητων θέσεων⁴⁷. Εξάλλου, ὅπως χαρακτηριστικά σημειώνει σε ἄλλο σημείο ο Π. Βασιλειάδης: «σ' ἓνα διάλογο εκκλησιολογικὸ κατὰ κύριο λόγο περιεχομένου δεν πηγαίνει κανεὶς με διάθεση συμβιβασμοῦ ἢ υποχωρήσεων, ἀλλὰ πρωταρχικὰ γιὰ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας»⁴⁸ γιὰ νὰ συμπληρώσει στα ανωτέρω ο π. Τσέτσης ὅτι τὰ κείμενα που ἐκδίδουν οἱ διάλογοι αὐτοὶ δεν ἔχουν χαρακτήρα «συμφωνίας», πολὺ δε περισσότερο «κοινῆς ομολογίας πίστεως»⁴⁹. Σημαίνουν πρωτίστως συμμετοχή στα προβλήματα του κόσμου, τὰ ὁποῖα οφείλουν νὰ γίνονται κοινὴ ἀγωνία γιὰ ὅλο τον κόσμον, αφοῦ τὸ ἓνα σῶμα τοῦ Χριστοῦ⁵⁰ «συνπάσχει, συν-αγω-

⁴¹ Χ. Γιανναράς, *Ἡ Ορθόδοξη Εκκλησία καὶ ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐνότητας*, (Ἀθήνα: Ἐκδ. :Γρηγόρη, 1997), σ.15

⁴² Α΄ Κορ. 15:28

⁴³ The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Σχέσεις τῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας πρὸς τὸν Λοιπὸν Χριστιανικὸν Κόσμον», στα Κείμενα τῆς Ε΄ Προσυνοδικῆς Πανορθόδοξου Διασκέψεως (Σαμπεζύ-Γενεύη, Οκτώβριος, 2015) στὸν διαδικτυακὸ τόπο: www.holycouncil.org, (Ἡμ. Ἀνάκτησης:10/12/2016)

⁴⁴ The Holy and Great Council of the Orthodox Church, Ὁπ.π.

⁴⁵ Π. Βασιλειάδης, «Οἱ προοπτικὲς τοῦ Διαλόγου μετὰ τῆς Ορθόδοξης καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Εκκλησίας», στὸ *Ορθόδοξη Θεολογία καὶ Οικουμενικὸς Διάλογος*, (Ἀθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Εκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 2015), σ.196, (196-204)

⁴⁶ The Holy and Great Council of the Orthodox Church, Ὁπ.π.

⁴⁷ Π. Βασιλειάδης, Ὁπ.π., (2015), σ. 198

⁴⁸ Π. Βασιλειάδης, *Ενότητα καὶ μαρτυρία*, (Θεσσαλονίκη: Ἐπίκεντρο, 2007) σ. 147

⁴⁹ Γ. Τσέτσης, «Ο Οικουμενικὸς διάλογος τὸν 21ο αἰῶνα: Πορεία μετ' ἐμποδίων», στὸ *Ο Οικουμενικὸς Διάλογος στὸν 21ο αἰῶνα πραγματικότητες – προσκλήσεις – προοπτικὲς*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2013), σ.83 (75-92)

⁵⁰ «ὁμοῖς δε ἐστε σῶμα Χριστοῦ...» Α΄ Κορ. 12:27

νιά και συ-σταυρώνεται, ώστε τελικά να συν-αναστηθεί λυτρωτικά μαζί Του»⁵¹. Στο πνεύμα αυτό κινείται άλλωστε και το κείμενο της «Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας».

Το παραπάνω κείμενο, περιγράφοντας τις καταστάσεις της πολύπλοκης και πολύμορφης κρίσης στην οποία ζει σήμερα ο άνθρωπος, φοβισμένος, εγκλωβισμένος, κατατρεγμένος και συχνά απελπισμένος⁵² αναφέρεται καταρχήν στην ελευθερία ως ένα εκ των υψίστων δώρων του Θεού προς τον άνθρωπο, ως την «ανάδειξη της αξίας και του μεγαλείου του ανθρωπίνου προσώπου ως εικόνα του Θεού»⁵³. Πράγματι, ο Θεός κατά τους αγίους Πατέρες θέλει να μας κάνει «θέσει» και «ενεργεία» θεούς, σεβόμενος την προσωπική ελευθερία χωρίς να την παραβιάζει ποτέ⁵⁴. Ο άνθρωπος, ως κορύφωση και συγκεφαλαίωση της θείας δημιουργίας και ως «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» πλασμένος από το δημιουργό του, αποτελεί για την Ορθόδοξη Εκκλησία το όλο περιεχόμενο της αποστολής της στον κόσμο και στην ιστορία της σωτηρίας⁵⁵.

Είναι γεγονός ότι ο σύγχρονος άνθρωπος ζει ως «άτομο», δηλαδή ως μονάδα με τα ιδιαίτερα και μοναδικά χαρακτηριστικά της σε αντιδιαστολή προς το σύνολο ή την κοινωνία του, και όχι ως «πρόσωπο», δηλαδή ως ψυχοσωματική οντότητα στην ατομική του υπόσταση και στην κοινωνική του φύση, ως σύστημα σχέσεων στην αγαπητική του διάσταση, κατά το πρότυπο της κοινωνίας των Προσώπων της Αγίας Τριάδος⁵⁶. Έργο της Εκκλησίας είναι να στρέψει τον άνθρωπο αγαπητικά προς τον συνάνθρωπό του αποδεικνύοντας του, σύμφωνα και με τα λόγια του Μ. Βασιλείου ότι «εκείνος είναι πραγματικά μεγάλος ενώπιον του Θεού, αυτός που υποκλίνεται με ταπεινοφροσύνη προς τον κάθε άνθρωπο»⁵⁷, διατρανώνοντας έτσι την πεποίθηση ότι ο σεβασμός προς τον συνάνθρωπο αποτελεί την πεμπτούσια του ανθρώπινου ήθους που απορρίπτει την περιθωριοποίηση ή εκμετάλλευση του πλησίον⁵⁸. Διότι,

⁵¹ Δ. Κεραμιδάς, «Χριστιανική ιεραποστολή και Πανορθόδοξη Σύνοδος», Πάντα τα έθνη, Όπ.π., σ.4

⁵² Γρ. Λαρεντζάκης, «Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Το μήνυμά της για την σύγχρονη κρίση», στον διαδικτυακό τόπο: www.amen.gr, (Ημ. Ανάκτησης:12/11/2016)

⁵³ The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Η Αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμον», Όπ.π

⁵⁴ Συμείων του Νέου Θεολόγου, Βίβλος Θεολογικών Β': Θεολογικός Α, PG 120, 625: «Ο Θεός βούλεται ποιήσει ήμᾶς θεούς ἐξ' ανθρώπων, ἐκόντας καὶ οὐδέποτε ἀκόντας»

⁵⁵ Μήνυμα τῶν Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιῶν (12/10/2008), στο διαδικτυακό τόπο: www.ec-patr.org, (Ημ. Ανάκτησης:13/11/2016)

⁵⁶ Εφραίμ, καθηγούμενος Ιεράς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου, «Από το μετανεωτερικό προσωπείο στο πρόσωπο», στον διαδικτυακό τόπο: www.pemptousia.gr, (Ημ. Ανάκτησης:13/11/2016)

⁵⁷ Βασίλειος Καισαρείας, Τῷ Σαμοσατέων κλήρῳ - Ἐπιστολή 219, 2.2, Y. Courtonne ed, Saint Basile. Lettres, vol. III, pub Les Belles Lettres, Paris 1966 (=PG 32, 812B): «ἐκεῖνος μέγας παρὰ Θεῷ ὁ ταπεινοφρόνως ὑποκατακλιθεὶς τῷ πλησίον».

⁵⁸ Σ. Αλεξάνδρου, «Ο σεβασμός προς τον άνθρωπο», στον διαδικτυακό τόπο: www.philenews.com, (Ημ. Ανάκτησης:13/12/2016)

η αποκατάσταση των σχέσεων με το Θεό δηλώνεται, εφαρμόζεται στον καθημερινό αγώνα για αποκατάσταση των σχέσεων με τον έτερο, τον αδελφό του⁵⁹.

Η ελευθερία συνδέεται άμεσα με την ειρήνη του κόσμου η οποία έχει τις ρίζες της στον Χριστό αφού «Αὐτός γάρ ἐστίν ἡ εἰρήνη ἡμῶν»⁶⁰, και συνιστά, κατά τον Απόστολο Παῦλο, μια ανώτερη ειρήνη από κάθε νοῦ⁶¹ γιατί είναι η ίδια η ειρήνη του Θεού⁶². Αποτελεί, δε, καρπό της δικαιοσύνης σύμφωνα με την μαρτυρία του Ησαΐα⁶³, σε αντίθεση με τους επίγειους πολέμους που αποτελούν καρπό της υπερηφάνειας και της αντίστασης στο Θείο θέλημα και ως τέτοιο γεγονός αποτελεί ένα φυσικό φαινόμενο της κρυφής πνευματικής ασθένειας της ανθρωπότητας⁶⁴, δηλαδή του αδελφοκτόνου μίσους⁶⁵. Πράγματι, ο πόλεμος έχει τις ρίζες του στην πλεονεξία του ανθρώπου, την φιλαργυρία, την φιλαρχία, το μίσος και την υπερηφάνεια που οδηγούν, κατά τον άγιο Γρηγόριο τον Θεολόγο, στην διχόνοια⁶⁶. Μόνο όταν οι καρδιές των ανθρώπων αδειάσουν από την φιλαυτία και παραδοθούν στην χάρη και στην πνοή του Αγίου Πνεύματος μπορεί να σταματήσει η διχόνοια και να αποκατασταθεί η ειρήνη⁶⁷.

Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι η ειρήνη στην κοινωνική ζωή πραγματοποιείται όχι από μόνη της, χάρη σε κάποιες φυσικές νομοτέλειες, αλλά είναι εφικτή πρώτα από όλα ως δώρο της θείας δικαιοσύνης και δεύτερον ως καρπός της πιστότητας του ανθρώπου στο Θεό⁶⁸, αλλά κυρίως ως αποτέλεσμα όχι της ανθρώπινης και εύθραυστης συμφωνίας, αλλά της Ειρήνης του Αγίου Πνεύματος⁶⁹. Έτσι καθήκον της Εκκλησίας είναι, εμπνεόμενη από το όραμα της παγκόσμιας ειρήνης και ακολουθώντας το παράδειγμα του Κυρίου, να εργάζεται για την κατίσχυση της ειρήνης, διότι ο Λόγος του Θεού, και εδώ θα συμφωνήσουμε απολύτως με τον Ιγνάτιο Δημητριάδος, δεν αρκεί να προσφέρεται, χρειάζεται επίσης να σαρκώνεται⁷⁰, να μεταλαμπαδεύ-

⁵⁹ Α. Μουστάκης, «...έως εσχάτου της γης, με Αναφορά στην Αγία και Μεγάλη Σύνοδο», στο διαδικτυακό τόπο: <https://amoustakis.wordpress> (Ημ. Ανάκτησης:15/12/2016)

⁶⁰ Έφ. 2: 14

⁶¹ «ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ ἡ ὑπερέχουσα πάντα νοῦν», Φλπ. 4.:7

⁶² Π. Τρεμπέλα: Υπόμνημα εις το κατά Λουκάν Ευαγγέλιον, (Αθήνα: Εκδόσεις Σωτήρ, 1995) σελ. 94

⁶³ «Και το έργο της δικαιοσύνης θα είναι ειρήνη», Ησ. 32:17

⁶⁴ Ρώσικη Ορθόδοξη Εκκλησία, «Πόλεμος και Ειρήνη», στο διαδικτυακό τόπο: mospat.ru/gr/documents, (Ημ. Ανάκτησης:11/12/2016)

⁶⁵ Γεν. 4:3-12

⁶⁶ Ρώσικη Ορθόδοξη Εκκλησία, Όπ.π.

⁶⁷ Γ.Καψάνης, «Περί φιλαυτίας και ελευθερίας», στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.imaik.gr>, (Ημ. Ανάκτησης:12/12/2016)

⁶⁸ Π. Δούζη, «Κοινωνικά προβλήματα κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας: πλούτος, δουλεία, πόλεμος-ειρήνη», Θεοδομία, έτος Ι, τευχ.Ι, (Ιανουάριος-Μάρτιος, 2008), σ.89 (82-116)

⁶⁹ Ι. Κωνσταντάρης, «Χριστός ἐστίν ἡ εἰρήνη ἡμῶν», στον διαδικτυακό τόπο: www.impantokratoros.gr, (Ημ. Ανάκτησης:13/12/2016)

⁷⁰ Ιγνάτιος, μητρ. Δημητριάδος, «Μια Θεολογική ματιά στην ειρήνη», στο Ομιλία στο Σαλαμίνιο Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Παραλίμνι Κύπρου, Οκτώβριος, 2016

ται προς τα έξω και να κατατίθεται ως «ζώντανή» μαρτυρία⁷¹, εφαρμόζοντας στην πράξη ότι η «εις τύπον και τόπον Χριστού» ενώπιον του Θυσιαστηρίου ιστάμενη Εκκλησία⁷² «ουκ ήλθε διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι»⁷³.

Η αγωνία της Εκκλησίας δεν περιορίζεται μόνο στις προαναφερθείσες κοινωνικές και ανθρωπολογικές επισημάνσεις του Μηνύματος της Συνόδου. Προεκτείνεται και σε άλλα θέματα όπως στην οικονομική κρίση, την κοινωνική εξαθλίωση, τις διακρίσεις, την οικολογική κρίση⁷⁴, ως συνέπειες της αλλοτρίωσης του ανθρώπου και της αποξένωσης αυτού από το Θεό. Ιδιαίτέρως υπογραμμίζεται από την Εκκλησία και ο κίνδυνος αποχριστιανοποίησης της κοινωνίας.

Η έντονη τάση αποχριστιανισμού της σημερινής κοινωνίας γίνεται εμφανής ολοένα και περισσότερο. Θεωρούμε, συμφωνώντας απόλυτα με τον Berdyaef, ότι η πολυποικίλη κρίση που περνάει ο σημερινός άνθρωπος είναι πρωτίστως πνευματική, αφού η κρίση, κατ' αυτόν, βρίσκεται στην «πνευματική του κατάσταση»⁷⁵. Η αποχριστιανοποίηση της κοινωνίας ως αποτέλεσμα της διαταραχθείσης, από την συνεχιζόμενη οικονομικοπολιτιστική κρίση, κοινωνικής συνοχής⁷⁶, της θεοποίησης των ανθρώπινων σφαλμάτων και του υποβιβασμού της αξιοπρέπειας του ανθρώπου οδήγησε σε ένα είδος απανθρωπισμού που με τη σειρά του προκάλεσε την «παραφροσύνη», αφού είχε ως αποτέλεσμα να αμαυρώσει την ίδια την εικόνα του ανθρώπου⁷⁷. Έγινε ως εκ τούτου, κύρια, κρίση πνευματική. Φρονούμε, ωστόσο, ότι μερίδιο σε αυτή την τάση αποχριστιανοποίησης της κοινωνίας, πέρα από τα παραπάνω, έχει και η ίδια η Εκκλησία εξ αιτίας της άκαμπτης ενίοτε στάσης της απέναντι στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η εκκλησία είναι πολυσυλλεκτική κοινότητα στην οποία τα μέλη της καλούνται να συμμετάσχουν στην αναγκαία προσπάθεια της ανακαίνισης του κόσμου⁷⁸. Ως εκ τούτου η στάση της εκκλησίας στο σύγχρονο πλουραλιστικό κόσμο είναι κριτική και διαλεκτική. Όμως θα πρέπει να διαπνέεται και από το ιδεώδες της

⁷¹ Π. Βασιλειάδης, «Η Αποστολή της Εκκλησίας κατά τη Μετανεωτερικότητα», Σύναξις, τευχ. 78, (Απρίλιος-Ιούνιος, 2001), σ.75 (75-89)

⁷² Γ. Τσέτσης, «Ειρηνάιος Γαλανάκης: ο 'διακονών' ιεράρχης», στον Χαριστήριο Τόμο (υπό την αιγίδα της Ι. Επαρχιακής Συνόδου της Εκκλησίας Κρήτης) Μητροπολίτης Ειρηνάιος Γαλανάκης: Οραματισμοί – Αγώνες – Καρποί, (Κίσσαμος, 2008), σ. 238. Συναφώς και στο Σ. Τσομπανίδης, «Οικουμενικός Διάλογος και Ειρήνη.....», Όπ.π. (2015)

⁷³ Μτ 20:28

⁷⁴ The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Η Αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμον», Όπ. π.

⁷⁵ Ν. Berdyaef, Το πεπρωμένο του ανθρώπου στο σύγχρονο κόσμο, μτφρ. Ε. Γιούλτση (Θεσσαλονίκη: εκδ. Π. Πουρνάρα, 1980), σ.118

⁷⁶ Κ. Δήμτσας, «Χωρίς την Εκκλησία οι συνέπειες της κρίσης θα ήταν επαχθέστερες», Ελευθερία, (web edition) στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.eleftheria.gr>, (Ημ. Ανάκτησης:17/12/2016)

⁷⁷ Όπ.π., σ. 129

⁷⁸ Γ. Κυπαρίσση, «Ο Ρόλος της Εκκλησίας στην κοινωνία», στον διαδικτυακό τόπο: <http://imlarisis.gr> (Ημ. Ανακτησης:13/12/2016)

μετριοπάθειας στην οποία πρέπει να στοχεύει με το κήρυγμά της και η οποία προϋποθέτει την ανανέωσή της, την προσαρμογή του μηνύματός της στις νέες εναλλασσόμενες συνθήκες, δίχως να προδίδεται η πιστότητα στις ρίζες της και δίχως να ανακόπτεται η ουσιαστική της ιστορική συνέχεια⁷⁹. Να βρίσκεται σε μια θεολογική εγρήγορση ώστε τα κοινωνικά προβλήματα να μην εκτραπούν σε ιδεολογοποίηση και να μη πάρουν την μορφή κινδύνου⁸⁰.

Ο προβληματισμός της Εκκλησίας, όμως, εντοπίζεται και στην αγωνία της για τον χαρακτήρα εκκοσμίκευσης που τείνει αυτή να αποκτήσει. Ό όρος εκκοσμίκευση, «ως προσαρμογή της ηθικής διδασκαλίας της Εκκλησίας στις κυριαρχούσες ηθικές αξίες μιας κοινωνίας»⁸¹, είναι εκκλησιαστικά φορτισμένος αρνητικά. Όχι μόνο επειδή θεωρείται εν πολλοίς ως ταύτιση της με την Πολιτεία αλλά και εξ αιτίας της έννοιας που έχει στην φιλοσοφία ως «διαδικασία αποθεοποίησης του κόσμου»⁸². Η εκκοσμίκευση, επιπλέον, ως «τέλεια χειραφέτηση» από την θρησκευτικότητα και πολύ περισσότερο ως «αλλοτριωτική μεταποίηση» της εκκλησιαστικότητας σε θρησκευτικότητα θεωρείται συχνά ως παθολογία της εκκλησιαστικότητας⁸³. Χαρακτηριστικά είναι επ' αυτού τα λόγια του μακαριστού αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου: «Το ότι δεν αντισταθήκαμε όσον έπρεπε στον πειρασμό της εκκοσμίκευσης είναι δική μας τραγωδία⁸⁴ αλλά και η φράση σύγχρονου αγγλικανού θεολόγου, (αναφερόμενος στην Εκκλησία), : «κάποτε δεν υπήρχε το 'κοσμικό'»⁸⁵, η οποία ενέχει προφανώς τη νοσταλγική ανάμνηση της παραδοσιακής Εκκλησίας, η απομάκρυνση από την οποία οφείλεται, κατά τον πρωτοπρεσβύτερο Ε. Γκανά, στην εισβολή της νεωτερικότητας μέσα σε αυτήν⁸⁶. Η Εκκλησία, βέβαια, εκ της δομής και της διοικητικής της μορφής συνιστά θεσμό κοσμικό με την ιεραρχία, την σύνθεση και την οργάνωσή της. Μάλλον περί εκκοσμίκευσης της Πολιτείας θα έπρεπε να κάνουμε λόγο και όχι της Εκκλησίας, δεδομένου του γεγονότος ότι παρατηρείται ολοένα και περισσότερο μια τάση απομάκρυνσης του κράτους από την Εκκλησία. Μια προσπάθεια χειραφέτησης της πολιτικής και κοινωνικής ζωής από την εκκλησιαστική επιρ-

⁷⁹ Δ. Παπανδρέου, *μητρ. Ελβετίας*, «Η χάραξη πολιτικής και ο ρόλος των θρησκευτικών θεσμών», στο *Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα*, Όπ.π., σ. 322. (321-326)

⁸⁰ Χ. Γιανναράς, Όπ.π., (1996), σ.323

⁸¹ Γ. Κουτζαμάνης, «Εκκοσμίκευση και κοινωνικά προβλήματα», στον διαδικτυακό τόπο: *users.sch.gr*, (Ημ. Ανάκτησης:14/12/2016)

⁸² Γ. Κουτζαμάνης, Όπ.π.

⁸³ Χρ. Παρασκευαΐδης, *αρχιεπ. Αθηνών & πάσης Ελλάδος*, «Εκκοσμίκευση και Εκκλησία», στον διαδικτυακό τόπο: <http://www.imgap.gr>, (Ημ. Ανάκτησης:15/12/2016)

⁸⁴ Του ιδίου, Ομιλία στο Συνέδριο Χριστιανών Νέων, Εκκλησία, έτος ΟΘ' τ. 6, (Ιούνιος, 2002), σ. 388

⁸⁵ «Once, there was no "secular"», J. Milbank, *Theology and Social Theory*, (London: Blackwell, 1990), σ. 9

⁸⁶ Ε. Γκανάς, «Η Ποιμαντική στα χρόνια της εκκοσμίκευσης. Εκκοσμίκευση: αμείλικτος εχθρός ή απρόσμενος σύμμαχος;», Θεολογία, τ.ΠΑ', τευχ. 2, (Απρίλιος-Ιούνιος, 2010), σ.53 (53-79)

ροή⁸⁷. Αναφερόμενοι πάντως σε κράτος και Εκκλησία να υπογραμμίσουμε ότι οι σχέσεις της Εκκλησίας και του κράτους (πολιτείας) αποτελούν ένα αιώνιο πρόβλημα. Αντανακλούν, θα μπορούσε να ειπωθεί, μια μορφή του φιλοσοφικού προβλήματος της σχέσης του πνεύματος και της ύλης⁸⁸.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.

Η ορθόδοξη Εκκλησία έχοντας την βαθιά πεποίθηση και την εκκλησιαστική αυτοσυνειδησία ότι αποτελεί τον φορέα και δίδοντας μαρτυρία της πίστης και της παράδοσης της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας, πιστεύει ότι κατέχει κεντρική θέση στην υπόθεση της ενότητας των χριστιανών⁸⁹.

Η πιο ουσιαστική μαρτυρία της Ορθοδοξίας είναι η βίωση της συνοδικότητας, ως αντανάκλασης του μυστηρίου της Αγίας Τριάδος, του χαρισματικού τρόπου ζωής της οικουμενικότητας και καθολικότητας. Ως ζωντανή πραγματικότητα είναι παρούσα μπροστά στα προβλήματα του σύγχρονου κόσμου.

Πράγματι, μελετώντας το κείμενο «Σχέσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς τον λοιπόν χριστιανικόν κόσμον» διακρίνει κανείς ότι η Ορθοδοξία απέναντι στα προβλήματα που ταλανίζουν σήμερα τον κόσμο δεν αδιαφορεί αλλά τονίζοντας την σημασία της ανθρώπινης ελευθερίας, της ειρηνικής συνύπαρξης των λαών, της αλληλεγγύης, της διακονίας, της προστασίας του περιβάλλοντος, συμμετέχει στην αγωνία και τα υπαρξιακά προβλήματα του κόσμου⁹⁰.

Απέναντι στα αναδυόμενα κοινωνικά προβλήματα η Εκκλησία, σήμερα περισσότερο από ποτέ, όχι μόνο δεν στέκεται στο περιθώριο των κοινωνικών εξελίξεων αλλά και συμπορεύεται με πνεύμα αλληλεγγύης προς τους έχοντας αυτήν ανάγκη, μέσω μιας πίστης όχι θεωρητικής αλλά μιας πίστης που βρίσκει την πληρότητά της στα έργα αγάπης και διακονίας⁹¹, προσλαμβάνοντας και μεταπλάθοντας έτσι τα έργα των ανθρώπων σε κοινωνία και σχέση Θεού⁹². Διότι μόνον έτσι οι ορθόδοξες διακη-

⁸⁷ Π. Καλαϊτζίδης, «Ορθοδοξία και πολυπολυτισμικότητα», Σύναξις, τευχ. 91, (Ιούλιος- Σεπτέμβριος, 2004), 95 σ. (93-97)

⁸⁸ Π. Ρόδης, «Παποκαισαρισμός και καισαροπαπισμός. Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας», στον διαδικτυακό τόπο: <http://i-m-patron.gr>, (Ημ. Ανάκτησης:19/12/2016)

⁸⁹ Γ. Μαρτζέλος, «Το ζήτημα της συμμετοχής της Ορθοδόξου Εκκλησίας στον Οικουμενικό Διάλογο υπό το φως των Πανορθόδοξων Αποφάσεων», στο διαδικτυακό τόπο: users.auth.gr/martzelo, (Ημ. Ανάκτησης:17/12/2016)

⁹⁰ The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Η Αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμον», Όπ.π.

⁹¹ Κυπαρίσση, «Ο Ρόλος της Εκκλησίας στην κοινωνία», Όπ.π.

⁹² Γιαγκάζογλου, «Ο διάλογος θεολογίας και πολιτισμού βασική συνιστώσα της σύγχρονης θρησκευτικής αγωγής και παιδείας», στον διαδικτυακό τόπο: www.pi-schools.gr, (Ημ. Ανακτησης:13/12/2016)

ρύξεις δεν μένουν κενό γράμμα, αλλά μετουσιώνονται σ' ένα ήθος, σε «μια νοοτροπία θεωρίας και πράξης», που βλέπει την κοινωνική δράση πρωτίστως ως ένα πνευματικό χρέος⁹³.

Μέσα από τη συμμετοχή της στους πανορθόδοξους και διαχριστιανικούς διαλόγους η Ορθοδοξία, ορθώνει το ανάστημά της έναντι των κοινωνικών προβλημάτων που αναδύονται και κάνει βήματα προσέγγισης προς τους ετερόδοξους. Οι διάλογοι διεξάγονται μέσα σε κλίμα αγάπης και διακονίας ενώ διαπνέονται από πνεύμα ταπεινοφροσύνης, καταλλαγής και σεβασμού απέναντι στην «ετερότητα» των άλλων Εκκλησιών και Ομολογιών.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι κοινοί θεολογικοί διάλογοι καθώς και τα κοινά θεολογικά κείμενα που υπογράφηκαν έως τώρα, κυρίως κατά την πρώτη δεκαετία του θεολογικού διαλόγου, συνιστούν μια σημαντική πρόοδο που καταδεικνύει την σύγκλιση Ανατολής και Δύσης με βάση πάντοτε την κοινή θεολογική παράδοση. Παρόλα αυτά, φρονούμε, ότι ο δρόμος για να φθάσουμε ομολογούντες «Ἐναν Κύριον, μίαν πίστην, ἓν βάπτισμα» είναι ακόμη μακρύς.

BIBLIOGRAPHY:

Πρωτευουσα βιβλιογραφία:

1. *Καινή Διαθήκη*, (Αθήνα: Εκδ.: Αποστολική Διακονία, 2012)
2. *Αυγουστίνου Ἰππωνος*, De Civitate Dei, A-KB, J. P. Migne (ed), Cursus Patrologia Latina, PL 41, 549 (13-804), Paris 1841.
3. *Βασιλείου Καισαρείας*, Τῷ Σαμοσατέων κλήρῳ - Ἐπιστολή 219, 2.2, Y. Courtonne ed, Saint Basile. Lettres, vol. III, pub Les Belles Lettres, Paris 1966 (=PG 32, 812B):
4. *Ιωάννης Χρυσόστομος*, Ερμηνεία εις την Α Κορινθίους, PG 61, 5-57
5. *Καβάσιλας, Ν.*, Ερμηνεία εις τὴν θείαν Λειτουργίαν, PG 150, 368-772.
6. *Μαξίμου Ομολογητή*, Μυσταγωγία Α', PG 91, 664D-668C
7. *Συμῶν του Νέου Θεολόγου*, Βίβλος Θεολογικῶν Β': Θεολογικός Α, PG 120, 604-688

Δευτερευουσα βιβλιογραφία:

8. *Αλιγιζάκης, Α.* (2016), «Ελληνική ταυτότητα και Ορθοδοξία» Πατρίς, (Οκτώβριος, 2016)
9. *Βασιλειάδης, Π.* (2015), «Οι προοπτικές του Διαλόγου μεταξύ της Ορθόδοξης και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας», στο Ορθόδοξη Θεολογία και Οικουμενικός Διάλογος, Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, σσ.196-204
10. *Βασιλειάδης, Π.* (2007), Ενότητα και μαρτυρία, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
11. *Βασιλειάδης, Π.* (2001), «Η Αποστολή της Εκκλησίας κατά τη Μετανεωτερικότητα», Σύναξις, τευχ. 78, (Απρίλιος-Ιούνιος, 2001), σ.75-89

⁹³ Δ. Κεραμιδής, Πάντα τα ἔθνη, Ὁπ.π., σ.8

12. *Berdyaef, N.* (1980), Το πεπρωμένο του ανθρώπου στο σύγχρονο κόσμο, μτφρ. Ε. Γιούλτση Θεσσαλονίκη: εκδ. Π. Πουρνάρα
13. *Clemen, O.* (1997), Η αλήθεια ελευθερώσει υμάς. Συνομιλώντας με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο τον Α', μτφ. Χιωτέλλη, Αθήνα: Ακρίτας
14. *Γιανναράς, Χ.* (1997), Η Ορθόδοξη Εκκλησία και η αναζήτηση της ενότητας, Αθήνα: Εκδ. :Γρηγόρη
15. *Γιανναράς, Χ.* (1996), «Ορθοδοξία και διεθνής πολιτική: Βασικές Αρχές», στο Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα, Αθήνα: ΙΝΕΡΠΙΟΣΤ& Εκδόσεις Γνώσεις, σ.28-35
16. *Γκανάς, Ε.* (2010), «Η Ποιμαντική στα χρόνια της εκκοσμίκευσης. Εκκοσμίκευση: αμείλικτος εχθρός ή απρόσμενος σύμμαχος;», Θεολογία, τ.ΠΑ', τευχ. 2, (Απρίλιος-Ιούνιος, 2010), (53-79)
17. *Δούζη, Π.* (2008), «Κοινωνικά προβλήματα κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας πλούτος, δουλεία, πόλεμος-ειρήνη», Θεοδορμία, (Ιανουάριος-Μάρτιος), έτος Ι, σ. 82-116
18. *Ιγνάτιος, μητροπολίτης Δημητριάδος* (2016), «Μια Θεολογική ματιά στην ειρήνη», στο Ομιλία στο Σαλαμίνιο Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Παραλίμνι Κύπρου, Οκτώβριος, 2016
19. *Καλαϊτζίδης, Π.* (2004), «Ορθοδοξία και πολυπολιτισμικότητα», Σύναξις, τευχ. 91, (Ιούλιος- Σεπτέμβριος, 2004), σ. 93-97
20. *Καλαϊτζίδης, Π.* (2002), «Εκκλησία και Έθνος σε εσχατολογική προοπτική», Νέα Εστία, τ.151, τευχ.1744, (Απρίλιος, 2002), (722-750)
21. *Κατερέλλος, Κ.* (2010), επίσκοπος Αβύδου, «Ο Ιερός Φώτιος και το πρωτείο επισκόπου Ρώμης», Θεολογία, τ.ΠΑ', τευχ.1, (Ιανουάριος-Μάρτιος, 2010), σ.5-34
22. *Καρμίρης, Ι.* (1960), Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, τόμ. Ι, Αθήνα
23. *Κεραμιδάς, Δ.* (2015), «Χριστιανική Ιεραποστολή και Πανορθόδοξη Σύνοδος», Πάντα τα Έθνη, έτος ΛΔ', τ.136, (Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 2015), σ. 3-10
24. *Κεραμιδάς, Δ.* (2015), «Ορθοδοξία, Πανορθόδοξη Σύνοδος και Χριστιανική Ενότητα», Θεολογία, τ. 86. τευχ.4, (Οκτώβριος-Δεκέμβριος, 2015), σ.83-125
25. *Μαντζαρίδης, Γ.* (1996), «Η Ορθοδοξία μπροστά σε άμεσα προβλήματα της Ελληνικής πολιτικής», στο Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα, Αθήνα: ΙΝΕΡΠΙΟΣΤ& Εκδόσεις Γνώσεις, 253-255
26. *Ματσούκας, Ν.* (2011), Οικουμενική Κίνηση. Ιστορία-Θεολογία, Θεσσαλονίκη: Εκδ.: Πουρνάρα
27. *Ματσούκας, Ν.* (1985), Δογματική και Συμβολική Θεολογία, Θεσσαλονίκη: Εκδ.: Πουρνάρα, σ. 359
28. *Μπέζος, Μ.* (1993), Το Μέλλον του παρελθόντος. Κριτική Εισαγωγή στη Θεολογία της Ορθοδοξίας, Αθήνα: Αρμός
29. *Neale, J. M., (ed),* The Liturgies of S. Mark, S. James, S. Clement, S. Chrysostom, S. Basil: Or According to the use of the Churches of Alexandria, Jerusalem, Constantinople and the formula of the Apostolic Constitutions, (London 1859)
30. *Παπανδρέου, Δ., μητρ. Ελβετίας* (1996), «Η χάραξη πολιτικής και ο ρόλος των θρησκευτικών θεσμών», στο Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα, Αθήνα: Ινερπόςτ & Εκδόσεις Γνώσεις, 321-326

31. Παρασκευαΐδης, Χρ., αρχιεπ. Αθηνών & πάσης Ελλάδος (2002), Ομιλία στο Συνέδριο Χριστιανών Νέων, Εκκλησία, έτος ΟΘ' τ. 6, (Ιούνιος, 2002)
32. Σκουτέρης, Κ. (1996), «Ορθοδοξία, Ευρώπη και Μέση Ανατολή», στο Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα, Αθήνα: ΙΝΕΡΠΙΟΣΤ& Εκδόσεις Γνώσεις, 145-170
33. Σταματόπουλος, Κ. (1996), «Η Διορθόδοξη αλληλεγγύη στην ιστορία: Μύθος ή Πραγματικότητα;», στο Ο ρόλος της Ορθοδοξίας στη νέα διεθνή πραγματικότητα, Αθήνα: ΙΝΕΡΠΙΟΣΤ& Εκδόσεις Γνώσεις, 36-69
34. Τρεμπέλας Π., Υπόμνημα εις το κατά Λουκάν Ευαγγέλιον, (Αθήνα: Εκδόσεις Σωτήρ, 1995
35. Τσέτσης, Γ. (2013), «Ο Οικουμενικός διάλογος τον 21ο αιώνα: Πορεία μετ' εμποδίων», στο Ο Οικουμενικός διάλογος στον 21ο αιώνα πραγματικότητες –προσκλησεις-προοπτικές, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 75-92
36. Τσέτσης, Γ. (2008), «Ειρηνάιος Γαλανάκης: ο «διακονών» ιεράρχης», στον Χαριστήριο Τόμο (υπό την αιγίδα της Ι. Επαρχιακής Συνόδου της Εκκλησίας Κρήτης) Μητροπολίτης Ειρηνάιος Γαλανάκης: Οραματισμοί – Αγώνες – Καρποί, Κίσσαμος 2008, 235-243
37. Τσίγκος, Β. (2010), «Μυστήρια και ενότητα της Εκκλησίας στον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο», Θεολογία, τ. 81, τευχ.3, (Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 2010), 181-211
38. Τσομπανίδης, Σ. (2015), «Οικουμενικός Διάλογος και Ειρήνη: Προσδιοριστικά της πορείας του Μητροπολίτη Ειρηνάιου Γαλανάκη», εισήγηση στο Πνευματικό Συμπόσιο μνήμης και τιμής προς τον αοίδιμο Μητροπολίτη Κισάμιου και Σελίνου κυρό Ειρηνάιο με θέμα Πολιτική και Θρησκεία, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, Οκτώβριος 2015

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

39. Αλεξάνδρου, Σ. «Ο σεβασμός προς τον άνθρωπο», στον διαδικτυακό τόπο: www.philenews.com, (Ημ. Ανακτησης: 13/12/2016)
40. Αποστολίδης, Θ., μητρ. Σερρών και Νιγρίτης, «Ενημέρωσις περί των διεξαχθεισών εργασιών της Αίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας» στον διαδικτυακό τόπο : <http://ikivotos.gr/post/3893/h-megallh-syn> (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
41. Γιαγκάζογλου, Στ., «Ο διάλογος θεολογίας και πολιτισμού βασική συνιστώσα της σύγχρονης θρησκευτικής αγωγής και παιδείας», στον διαδικτυακό τόπο: www.pi-schools.gr, (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
42. Δήμητρας, Κ., «Χωρίς την Εκκλησία οι συνέπειες της κρίσης θα ήταν επαχθέστερες», Ελευθερία, (web edition) στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.eleftheria.gr>, (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016)
43. Διαμαντάκης, Κ., μητρ. Ιεραπύτνης και Σητείας, «Η αποστολή της Εκκλησίας στο σύγχρονο κόσμο», Ομιλία στο Παγκρήτιο Θεολογικό Συνέδριο στην Ο.Α.Κ, στον διαδικτυακό τόπο: www.imis.gr/iera-mhtr (Ημ. Ανάκτησης : Δεκέμβριος 2016)
44. Εφραίμ, καθηγούμενος Ιεράς Μεγίστης Μονής Βατοπαιδίου, «Από το μετανεωτερικό προσώπείο στο πρόσωπο», στον διαδικτυακό τόπο: www.pemptousia.gr, (Ημ. Ανάκτησης: 13/11/2016)

45. Καλαϊτζίδης, Π., «Ο εθνικισμός και η προγονολατρία: δύο εμπόδια για τον επανευαγγελισμό του σημερινού Έλληνα», στον διαδικτυακό τόπο: *antoniosxatzipoulosblogs* (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
46. Κατερέλλος, Κ., επίσκ. Αβύδου, «Σχέσεις τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν Χριστιανικὸν κόσμον», στον διαδικτυακό τόπο: *eclass.uoa.gr/modules* (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
47. Καψάνης, Γ., «Περί φιλαυτίας και ελευθερίας», στο διαδικτυακό τόπο: *http://www.imaik.gr*, (Ημ. Ανάκτησης: 12/12/2016)
48. Κούκουρα, Δ. «Η μαρτυρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Οικουμενική κίνηση. Επικοινωνιακή προσέγγιση», στον διαδικτυακό τόπο: *http://users.auth.gr* (Ημ. Ανάκτησης Δεκέμβριος 2016).
49. Κουτζαμάνης, Γ., «Εκκοσμίκευση και κοινωνικά προβλήματα», στον διαδικτυακό τόπο: *users.sch.gr*, (Ημ. Ανάκτησης: 14/12/2016)
50. Κυπαρίσση, Γ., «Ο Ρόλος της Εκκλησίας στην κοινωνία», στον διαδικτυακό τόπο: *http://imlarisis.gr* (Ημ. Ανάκτηση : Δεκέμβριος 2016).
51. Κωνσταντάρης, Ι., «Χριστός εστίν η ειρήνη ημών», στον διαδικτυακό τόπο: *www.imphantokratoros.gr*, (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
52. Λαρεντζάκης, Γρ., «Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Το μήνυμά της για την σύγχρονη κρίση», στον διαδικτυακό τόπο: *www.amen.gr*, (Ημ. Ανάκτησης: 12/11/2016)
53. Μαρτζέλος, Γ., «Ορθοδοξία και Διαθρησκευτικός Διάλογος», στον διαδικτυακό τόπο: *www.users.gr* (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
54. Μαρτζέλος, Γ., «Το ζήτημα της συμμετοχής της Ορθοδόξου Εκκλησίας στον Οικουμενικό Διάλογο υπό το φως των Πανορθόδοξων Αποφάσεων», στο διαδικτυακό τόπο: *users.auth.gr/martzelo* (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
55. Μήνυμα τών Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών (12/10/2008), στο διαδικτυακό τόπο: *www.ec-patr.org*, (Ημ. Ανάκτησης: 13/11/2016)
56. Μουστάκης, Α., «...έως εσχάτου της γης, με Αναφορά στην Αγία και Μεγάλη Σύνοδο», στο διαδικτυακό τόπο: *https://amoustakis.wordpress* (Ημ. Ανάκτησης: 15/12/2016)
57. Παπαδόπουλος, Σ., «Η ενότητα της Εκκλησίας», στον διαδικτυακό τόπο *www.myriobiblos.gr/texts*, (Ημ. Ανάκτησης: 6/12/2016)
58. Παρασκευαΐδης, Χρ., αρχιεπ. Αθηνών & πάσης Ελλάδος, «Εκκοσμίκευση και Εκκλησία», στον διαδικτυακό τόπο: *http://www.imgar.gr* (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016)
59. Π. Ρόδης, «Παποκαίσαρισμός και καισαροπαπισμός. Σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας», στον διαδικτυακό τόπο: *http://i-m-patron.gr*, (Ημ. Ανάκτησης: 19/12/2016)
60. Ρώσικη Ορθόδοξη Εκκλησία, «Πόλεμος και Ειρήνη», στο διαδικτυακό τόπο: *mospat.ru/gr/documents*, (Ημ. Ανάκτησης: 11/12/2016)
61. Σαββάτος, Χ., «Η χρήση του όρου Εκκλησία στο κείμενο «Σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τον λοιπόν χριστιανικό κόσμο», στον διαδικτυακό τόπο: *www.Amen.gr* (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016)
62. Σκουτέρης, Κ., « Ο άνθρωπος κατά το λόγο της θείας οικονομίας», στον διαδικτυακό τόπο: *http://www.apostoliki-diakonia.gr* (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016)

63. The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας», στον διαδικτυακό τόπο: www.holycouncil.org (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
64. The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Σχέσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς τον λοιπόν χριστιανικόν κόσμον», στον διαδικτυακό τόπο: www.holycouncil.org, (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος 2016).
65. The Holy and Great Council of the Orthodox Church, «Σχέσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς τον Λοιπόν Χριστιανικόν Κόσμον», στα Κείμενα της Ε΄ Προσυνοδικής Πανορθόδοξου Διασκέψεως (Σαμπεζύ-Γενεύη, Οκτώβριος, 2015) στον διαδικτυακό τόπο: www.holycouncil.org, (Ημ. Ανάκτησης: Δεκέμβριος, 2016)